

ÁRPÁS KÁROLY

Töprengés egy kötelező olvasmányon

KATONA JÓZSEF BÁNK BÁNJÁRÓL

Az élőkép

„A többi, néma csend.”

A múlt századnak jó érzéke volt a színpadi hatáskeltéshez. Színház akkor is létezett, s ha éppen nem nyíltott lehetőség előadásra, akkor a műkedvelők jó-tékony célú kísérletei gyakran még nagyobb közönséget vonzottak. A kor igényeiből fakadt egy sajátos műfaj divatja: az allegorikus élőképé. Ez esetben még szöveget sem kellett tanulni, elég volt a ruhák elkészítése, a jelmezek beszerzése — aztán tőrni kellett negyedóráig, félóráig a beállítás mozdulatlan fegyelmét, amelyet legföljebb az oldhatott, ha sikerült zenekíséretet szervezni.

„Az élőképet egy külön erre a célra emelt sátorban mutatták be. Két csoportból állott, a levert és felszabadult Magyarország alakja körül. Janka, mint az elsőnek megszemélyesítője, roskadtan ült egy tört oszlop alatt, összeláncolt kezekkel, fekete gyászos magyar köntösben, s ahogy egy halott honvéd teteme fölé hajolt csüggedt arcával, aranyhaja kuszáltan omlott szét vállain. Mögötte, az oszlopnak döntve a meghasadt magyar címer, s a porban a szent korona. Természetesen körülötte ott keseregtek az özvegyek, árvák, búsuló parasztok és juhászok, s minden más szükségeseik. Kissé magasabban két lecsüggedt szárnyú kesergő angyal takarta el szeméit az oszlop jobb és bal oldalán.

Eszti ellenben a másik csoportban kinyúlva, sudáran állt, a kiépült oszlop tetején tündöklő szent koronára, s alatta a sértetlen országcímerre mutatva meztelen, rózsaszínű karjával, melyről a habfehér selyem vállára omlott vissza. Magasra tornyozott haját gyöngyös diadém fogta össze, bal kezével Szent István pallosát tartotta maga előtt, hegyével a földben. Lábai előtt széttört bilincsek heverték. Körülötte boldog anyák emelték feléje kisdedeiket, a parasztok és juhászok vigyorogtak, s a két angyal kifeszített szárnyakkal mosolygott a csoport fölött.” (Makkai Sándor: *Mi, Ernyeiek*, Bp., 1940.) A nagy romantikus festőiskola népszerűsítése volt ez, profanizálása is egyben.

A *Bánk bán* előadását, az előadások sikerét százegynéhány évig a színpadi hatások kiaknázása határozta meg. A pompa, a nemzeti (és gyakran nemzetieskedő) ruhaviselet, a gesztusok, a díszletek, a csoportbeállítások jelképiessége a nézőközönség (csak?) igényeire épített: ilyen volt a múlt, ilyen emberek (ti. a jók) kellenének a jelennek, ilyen jellemekre építhetnénk a jövőt. S akkor még nem írtam rendezőink, színészeink, kritikusaink és kultúrpolitikusaink szerep- és drámaértelmezéseiről.

A mottó az utolsó jelenetekhez kapcsolódik. A király gyermekeit ölelve,

Kétszáz éve született Katona József.

híveitől övezve áll, kissé féloldalt, de középen. Az emelvényen, a súlyos fekete tével (bakacsinnal) bevont katafalkon a királyné holtteste, nyitott koporsóban tán (temetésrendezések!), esetleg az odaboruló Izidórával — lent Melinda teteme a földön, mellette (középpont) a megtört Bánk, árnyékában a süvegét morzsolgató Tiborc. Még alig ült el a zajgás a három rettentő hír után (Petur és házanépe fölkoncolása, a pénzváltó polgár és Biberach halála), és még nem hangzott el a király nagy zárómondata. A képmutogató ideális pillanata. Ez az élőkép nem feloldásra vár — az elhangzik mindjárt, hanem magyarázatra. A tisztázás, a leleplezés azonban elmarad, pontosabban nem olyan hatalmas erejű, hogy az emlékezetes kép hatását fölülmúlja. Így a megrendítő erő többnyire csak a tapsig tart, a mélyebb benyomás elmarad. Korunk hibája lenne? Vagy a kötelező olvasmány fantáziabénító következménye? A darab a gyenge? Az előadás? A színészek vagy a rendezők lennének a bűnbakok? ... — Könyvtárnyi irodalom keresi a választ.

A zárt modell

„Ha, akkor az véletlen.”

Középiskolában nagyon nehéz esztétikával foglalkozni, esztétikai rendszerekben gondolkodni pedig lehetetlen. Nemcsak arról van szó, hogy sem a tanár képzettsége, sem a diák alapismerete nem teszi ezt lehetővé, hanem a rendelkezésre álló idő gyakran arra sem elég, hogy a szerkezetéről, a jellemekről, a motivációkról árnyaltan beszéljünk. Az nem valószínű, hogy a művet az Orosz László gondozta kritikai kiadásban olvassák diákjaink, s az is kétséges, hogy hozzá az Arany-kommentárokat tanulmányoznák (pedig egy ideje már a művel együtt kötik a Diákkönyvtár-sorozat szerkesztői). Történelmi ismeretek is hiányosak: tankönyvünkben van ugyan hat apró betűs sor az eseményről, ám a mű megírásának és a hatásának történelmi körülményeivel csak harmadik osztályban foglalkoznak (akkor is elsősorban politikatörténettel). Próbáljuk hát ki a tanulók szellemi képességét! Szophoklész, Shakespeare, Molière művei, esetleg Corneille, Racine, Goethe és Schiller drámái már ismertek a tananyagból — így lesz lehetőségünk az analógiára. Az irodalomtankönyvet ne tegyük félre, azonban elsősorban a szövegből induljunk ki.

Tételezzük fel, hogy az 1819-es végleges változat a szerző szándéka szerint az egyetlen lehetséges világ. Hogy ezt milyen komolyan gondolta, arra az 1814-es mű átdolgozása ad támpontot. Nem a „lehetséges világok legjobbika”, hanem az egyetlen létező. A feladat pedig az, hogy ennek a létező világnak megértsük a törvényeit, hogy embereinek tetteire magyarázatot találjunk — számítva az esetleges irracionális döntésekre is.

Következtetéseinket a szövegből bizonyítsuk, legfeljebb utalva a szakirodalomra. Igaz, így nem biztos, hogy a dramaturgiai szabályok szerint közelítünk, viszont az elsajátított irodalomelméleti fogalmak felgyorsíthatják az elemzés tempóját. Jóval erősebben hagyatkozhatunk a tanulók kialakuló/kialakult világképére, különösen erkölcsi érzékenységükre. Felhasználhatjuk a számítógépes kalandjátékok tapasztalatait is, hiszen azok is döntésre nevelnek. Tekintsük egy sajátos játéknak a tragédiát, amelynek szabályaira közben kell rájönni. Egy ismeretlen földrész földterítéséhez hasonló játék lesz ez, amelyben mindent meg kell értenünk, hiszen az elérendő ismeretek akkor is befolyásolnak bennünket, ha nem kívánunk benne élni.

A zárt modellnek tekintett mű akkor zárul le, amikor a befogadó belépésével megkezdődik a befogadási folyamat. Értelmezésünk szerint a szerző kettőssége abban nyilvánul meg, hogy egyrészt ő a mindenható teremtő, másrészt viszont alkotó képzelete alárendelődik a teremtett modell működési szabályainak. Ha rátalálhatunk erre a kényes egyensúlyt biztosító logikára, akkor nemcsak a mű értelmezése lesz könnyebb, hanem ez az értelmezési gyakorlat átváltható lehet a megismerés minden területére. A sikerélmény, a játék eredményessége, élvezete olyan kihívást jelenthet, amelyet először természetesen a műelemzés használhat föl (nem csak irodalomórán), később a többi tantárgyra is kiterjedhet.

Lehet másként tanítani Katona művét? Miért ne... csak kerüljük el a meg nem értett, élménnyé és készséggé soha nem vált ismeretek bifláztatását.

Kérdések vannak

„Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással — költeni!”

Miért okoz annyi nehézséget a mű? Mert hiszen aki nem önszántából, gyönyörködésből olvassa, az tudja, hogy nehéz a befogadás. A legelső akadály maga a *nyelv*. Gondoljunk csak arra, hogy a jóval későbbi Hamlet-fordítás — Arany nyelvi remeke — mennyi félreértés forrása lehet az avatatlan hallgatóság körében. S az még csak a kisebbik baj, hogy a szöveg „nyelvünk vas-korát” idézi. A nagyobbik az, hogy mi nem ismerjük ezt a nyelvet. Katona furcsa szóalakjai, tömörítő szófüzései, idegenes mondat szerkezetei nagyobb, egyre nagyobb figyelmet követelnek. Egyszerűbb a cselekmény, az akciók követése, kevesebb időt is kíván, mint a figyelmes olvasás, a szavakba, utalásokba rejtett többletjelentések kihüvelykezése. (Az is lehet, hogy a szerző ezért se bánta; színpadi alkotása könyvdrámaként induljon.)

„Egyetlenként a maga nemében.” Erdélyi János mondása igaz, ám honnan érzékelje ezt az egyszerű olvasó? A „csúcs” elfogadásához hiányzik a kortárs művek ismerete. Megérné-e pusztán azért, hogy Erdélyi ítéletének jogosságát megerősítsük, átrágjuk magunkat ezeken az Opuszokon? Vagy filológiai jegyzetek bőségével ijesszük el a tanulót? Netalántán Arany, Bródy vagy Móricz útját követve írjuk át „középiskolásoknak”? S csak ezt? Kit tanítsunk magyarul? Ki tanítson magyarul?

A másik probléma a nemzeti jellegből adódik, Spiró megfogalmazását követve: a *közjogi* kérdésből. A mű olyan jogi, közkerkolcsi problémákat vet föl, amelyeknek már vagy hetven éve csak elméleti-történeti vonatkozásai vannak, szemben a megírás idejével, vagy az azt követő száz évvel. Lojalitás a fennálló rendhez: személyes ragaszkodás és intézményi hűség ez egyszerre, hiszen Bánk nemcsak az ország nádora (mellesleg, erről a tisztségről alig tudunk/tanítunk valamit), hanem Endre régi, kipróbált híve. Aztán itt van a királyné-királynő kettőssége, amely nem egyetlen betű eltérésén alapul. Az elkülönített jogkörök értelmezését, ha odafigyeltek rá, eléggé összekavarta Mária és Mária Terézia uralkodása. Czímer József például ebből vezeti le a meráni (európai) viselkedést hordozó csoport-gyarmatosító törekvéseit. S ehhez járul a felvilágosodásnak kelet-európai értelmezése, amely könnyedén összemossa (esetenként) a függet-

lenséget, a rendi előjogokra épülő autonómiát és a polgári szabadságjogokat. (Erré még „rátett” az osztályharcos szemlélet érvényesítése.) S végül itt jelentkezik a térség korai nacionalizmusának idegengyűlölete, amelynek művészi (?) megszólaltatása máig kedvező alkalom lehet az allegorikus értelmezésekre, napi politikai érdekeknek alárendelve. A közjogi útkeresésre csak egyetlen adott korban voltak fogékonyak, a reformkor utolsó, demokratizáló éveiben. Mivel a történelem nem ismétli önmagát, így ne várjunk olyan befogadókat, akik a legendává vált sikert átélhetnék, átértelmezhetnék. Igaz, voltak hasonló helyzetek (lásd az 1868-as, 1935-ös vagy az 1942-es előadást, hogy csak a magyarországi sikerekre utaljunk), ám ezek csak a legendát erősítették.

A harmadik nagy kérdéskör a *morális* megközelítése. E ponton érintkezik Katona műve a klasszicizmussal — állítják egyes tudósok. Persze, jó lenne tudni, hogy mit tanult, mit olvasott Katona, milyen alapokat biztosított számára a közoktatás, milyen volt a potenciális befogadók szellemisége. A hölgytisztelet középkori eredeztetésére már Gyulai is fölfigyelt. A család fogalmának kettős értelmezése: a gertrudisi és a bánki szintén közismert. Ottó és Bánk, Biberach és Endre szerelem-, szeretetfelfogása ismét az érzelmek, az erkölcsi normák fontosságára hívja föl a figyelmünket. Igen ám, de azt az etikát, amelyből Katona merített, amelyre Katona támaszkodott, amelyet művében eszményített, elmosta a „liberális-pozitívista”, azt pedig a „szocialista” erkölcs- és jogrendszer; s hogy ma milyen elvek szerint közelíthetjük meg a darab szereplőinek erkölcsiségét, azt csak az értékszociológusok tudnák megmondani. A többszörös világtrendrendülés ellenére ismerős-ismeretlen erkölcsi világ a Katonáé, ám súlypontjait megérezni, sejteni tudjuk legfőképpen — bármennyire ismerjük is meg szabályait. Hiába pontos, kiszámított Katona műve (nem Arany az egyetlen, aki felismerte ezt — ő az első!), ha az a nézőpont, amelyből föltáruulhatna tökéletessége, már megsemmisült. Így aztán tényleg nehéz olvasmány lesz a *Bánk bán*, s a színpadi kudarcok is szükségszerűen követik egymást. Valóban kifürkészhetetlen lenne az író döntése, amely sújt vagy emel?

Melinda büntetése

„A' sok udvari / szívek között... /
legeggyűgyűbb, ártatlanabb...”

Miért hal meg Melinda? A válasz egyszerű: Ottó emberei elérik, Bánk emberei nem képesek megvédeni. Az ok is nyilvánvaló: Ottó tudja, hogy ki ölte meg nénjét, és a gyávák módján megfizet. Miért Melinda hal meg? Erre a kérdésre már csak a mű válaszolhat.

Melinda elvesztette a régi Bánkot, ez az a fontos tény, amelyet leplez a megőrülése. A bosszúdramák e kellékének pontos értelmezését megnehezíti, hogy ezt a lelkiismeret mellett a *hevítő* biokémiai hatása is okozhatta. Öntudatlan áldozat lenne? Kétségtelen, hogy Melinda „együgyűen” kezére játszik Ottónak: lásd a szerelmi jelenetet, vagy azt a bizonyos „kibékülést”. Miért cselekszik így Melinda? Ártatlan, nem ismeri az udvar ármányait? Ennek ellentmond az 1. szakaszbeli minősítése: „*Bojóthi Melindának nem illik / Falun magányban lakni; mert Nagy-úrné, / s alkalmatosságot szerzél nekem / ezzel (Ottóra mutat) sok édes mulatságra is — / oh, mert hiszen Melinda egyjűgyű!*”^{*} (A 4. szakaszbeli minősítése, amely Arany szerint is már kirívó, bár emlékez-

* Az idézeteket a kritikai kiadás alapján közöljük.

tet Oféliára, de mi mégis hamleti rájátszásnak vesszük: az a bírálóat Bánk szájából lenne élethű, hiszen Melindánál nem követi akció.) Vagy ez a viselkedése levezethető lenne fiatalságából, déli temperamentumából, abból, hogy Bánkhoz a hálából fakadó szeretet fűzte? Akkor viszont ez a hajlandósága nincs előkészítve, sem később indokolva. Néhány kérdés diákjaimtól: Hol vannak Melinda udvarhölgyei vagy társalkodónői — e személyek szolgálata társadalmi pozíciójából következne? Miért nincs Simon felesége mellett — a gyermekágy ugyan tiltja az idegent, ám a közeli rokonnak, főleg, ha magának is van gyermeke, már egyenesen kötelessége lenne a segítség. (Jó, a titkos gyermekelrekkentésig nincs ott, de aztán miért nem?) Miért nincs Simon vagy Mihál környezetében, amikor a férje távol van?

Melinda sebezhetősége abból következik, hogy valamilyen okból felrúgja az általa ismert patriarchális vallásos szemlélet iratlan törvényeit. S ehhez kevés Ottó kísértése vagy a királyné kényszerítő parancsa. Ez az a gyengeség, amelyet nem tudunk megmagyarázni. Úgy véljük, hogy Melinda utólag (ösztönösen?) rájön arra: mi ellen vétkezett. Az atyaátok miatti kétségbeesése, a lakodalom emlegetése, a testvérek, a família hangoztatása mutatja: melyek azok az eszmények, amelyek ellen így vagy úgy vétett. (Persze nem állítjuk, hogy az áldozat bűnös, csak arra keresünk magyarázatot, hogy miért ő az áldozat.) Az ösztönösen cselekvőnek elmezavar a büntetése — ez logikusnak tűnik. Miért kell mégis meghalnia? Kevés a véletlen mint magyarázat, hogy éppen ott van, amikor Ottó emberei „Tűzet hánytak minden felé. / Nagy-úr rokonyait lángok közé / szórták...” Úgy látjuk, hogy itt a teremtő szerző lépett közbe. Bánk képes felülemelkedni minden sérelmén: „vezessen békével szerelmem!” Ezzel azonban — miközben Bánk emberi nagysága kiteljesül — megbillen az erkölcsi rend: Melinda teljes feloldozást nyerne. Nagyon fontos, hogy Bánk nem szóalomból mondja ezeket a szavakat; figyeljünk arra, hogy az utolsó, Gertrudishoz intézett mondataiban hogyan nyilatkozik! Csak az értékes Melindáért küzdhet így a hős, de akkor mi lesz az erkölcsi világrenddel? Melindának a mű teljessége kedvéért vesznie kell. Jó híre után az életétől is megfosztja Ottó — a véletlenek csak így állnak össze értelmezhető sorozattá, Melinda áldozata így tölti be a szerepét Bánk tragédiájában. Más lapra tartozik, hogy Bánknak ki és mi volt Melinda.

Gertrudis halálbüntetése

„esküszöm hogy a' Királyné ártatlan!”

Igen komoly érvként hangzik el Myska bán szájából: „az ördög is igazat / mondana halála óráján, bizonynal.” Vajon a szerző álláspontját közvetíti? Hogy Gertrudis rászolgált-e a halálra, az elsősorban a *Jegyzésből* tűnik ki: „Illyen nevelésű Öcsék között Gertrudist se reménylünk igen angyalnak... Csak mély tiszteletre méltó állapottya az, melly engem valamennyire méntségére kényszerített.” Lehetne azon gondolkodni, hogy milyen állapotról van szó, ha már Szent Erzsébet nem jön számításba: öt gyermek anyja, testvérszeretete, a királyhoz való hűséges ragaszkodása vagy királyné volta? A darabban hosszan folyik a végső megoldás előkészítése, a rendkívüli tett indoklása sokoldalúan bizonyított. Már a 2. szakaszban fölmerül az eltávolítás gondolata: „Zárt néki, míg nekünk nem adja ő...” — jelenti ki Petur. Majd megjelenik a vészjósló kép: „egyj a' Trónus alatt véreben fetregő Asszony”. (Macbeth?), végül elhangzik

a végső elszántság szava: „magam is tudok / hóhérja lenni azon Útálatosnak.” (A hóhér mint ítélet-végrehajtó a törvényes jogrendre is utal.) Itt jegyezzük meg, hogy 1213. szeptember 28-án délután a pilisi erdőben végeztek Gertrudiszszal, de a történeti kutatások nem találnak arra bizonyítékot, hogy az összeesküvéket becsületbeli ügy is motiválta volna. A királyné eltávolítása közjogi okokból szükséges (közjogi úton és eszközökkel), Bánk viszont morális okból és önvédelemből szúrja le végül.

Gertrudis halálának okát, a *nagyravágyást* az antik görögségtől vette át a dramaturgia. A gőg, a hübrisz ott bukást kiváltó tényező. Hogyan jelentkezik itt? Gertrudis intim pillanatában így beszél: „Uralkodás! *Parancsolás*... / ... Egyj Magyar / Országba! majd Polyák' — Podólia', / aztán Velence', a' kevély Velence' — / Európa' harmadába'... / ha egyszer annyira / segítne Endre' fegyvere, semmivel / se lenne széditőbb, mint mostan ez. / Törvényt kiszabni, és úgy lenni e' felett / miképpen a' Nap sok világokon!” A görög tragédiákat idézi föl Szolón és Lükurgosz emlegetése mellett, mintegy a józan kart helyettesítve, Mihál szava is, mely Polükrétoz számoszi türannoszra utal: „te nagy / sorsodban elvakultt kevély-eszű, / reszkess szerencsédétl...”

Gertrudis vétsége a mértékek elvetése — ez is a klasszicista rokonítást támasztja alá. A család klánszerű túlértékelése (öccse kedvének kiszolgálása vagy az Erzsébettel adott nászajándék), az etnikumi csoportérdek túlzott érvényesítése egyaránt az áldozat szerepébe juttatja. Nem ismeri fel a helyzeti viszonyok kedvezőtlen fordulását, azaz tévedése/tévesztése, nem pedig uralkodói ambíciói bátorítják arra, hogy lefogassa az összeesküvők utolsó kompromisszumban reménykedő követét. Rosszkor alkalmazott számonkérése nem téríti el Bánk szándékát, sőt, saját erejének túlértékelése vezet oda, hogy a menekülés helyett a bezárt ajtónál dörömbölő és átkozódó nádort *hátulról* akarja ledöfni. A „Hitvány! ne bántsd Hazámat!” felkiáltással újabb erkölcsi erőt gyűjtene (a nézői jóakarát felköltésének sem utolsó ez a szózat), ám éppen ez a felkiáltás és az orozva gyilkolás kísérlete csap ellentétébe, hiszen Bánkban éppen a haza sorsa miatt érzett indulat és a titokban meggyalázott becsületén kelt szenvedély hágnatja át a korlátokat.

Gertrudis agóniája lényéhez, szerepéhez hasonlóan többértelmű. A hatalmi lét utolsó, komikus szavai — „Meghalni” — nem Királyi széken — ah!” — keverednek a családi nézőpont tragikus érzékeltetésével: „Gyermekeim? — még ne is / láthassam őket? — Endre — Gyermekek — / ... / Ottó! Ottó! — Gyilkosom!” Viszont az is kiderül, hogy föl sem ismerte a történetek lényegi összefüggését: „Így — ártatlanul —”.

Itt szokták föltenni a kérdést: Miért nem Ottót öli meg Bánk? Jó, itt elfutott, de az országban a nádor megkerítheti, ha már a palotában elszalasztja. Nem a királyné a feleséggyalázó. Ekkor ajánljuk feltétlenül diákjaink figyelmébe a nagykőrösi gimnáziumi tanár magyarázatát, amelyben — nyilván a tanulóknak is tartott óráinak összegzéseként — világosan kifejti Gertrudis bűnösségét. Arany mellett, után Gyulai, Orosz, Pándi, Sötér és Czimer egyértelműen olyan mértékben találják bűnösnek Gertrudist, amely ésszerűvé teszi az áldozatcserét. Gertrudis az ok, létéből ered a rossz, benne összpontosul a zarnokság, amely a szabadság mellett a boldogságot is elpusztítja. Ebben az udvarban nincs esély a magánélet harmóniájának megőrzésére sem, „a' legelső / Mágyar, ki a' Hazáját kedveli, / megtette volna rajta áldozattyát.”

Gertrudis uralma egyenértékű Claudiuséval, ám a hamleti létkérdés („Kizökkent az idő / Ó kárhozat, hogy én születtem / helyretolni azt...”) jóval egy-

szerűbb, egyértelműbb helyzetben tevődik fel, hiszen Bánkban jobban összegződik a magán- és a közéleti sérelem. Mégis, Gertrudis kormányzata kevésbé rothadt, mint a dániai (Polónius, Osrick, Rosencrantz, Guildenstain másai nem élnek Magyarországon), így lehetséges, hogy a puccsra készítő peturi harag olyan könnyen csillapódhat: „Elég is. Itt hever már...” (P. S. Peturék megölhetnék Ottót, fölkoncolhatnák ott helyben, ha Simon köztük van, akkor közvetlen ok is lenne hozzá, de nem teszik.)

Endre alakja

„Egyj Királynak / kell látni minden könnyeket: magának / könnyezni nem szabad.”

A darabbeli Endrének igen kevés köze van a valóságos II. Endréhez, Kátóna egy eszményi uralkodót akart bemutatni a balsors csapásai alatt. Ez is a klasszicista tragédiákhoz közelíti a művét. Kérdés lehetne, hogy akkor miért a cenzúra döntése. Nem csak a királyi ház háttérbe szorítása az ok, gondoljunk csak arra, hogy a színházi előadások koronként még a legkevésbé politikus drámákba is beleszőhették a pillanat üzenetét — legszebb irodalmi példa *Az ikszek* Corneille-előadása.

Jogos az első kérdés: miért nem volt itthon? Akkor nem csak Gertrudistól védte volna meg híveit (Peturék Imre királlyal szemben is vállalták őt), a magyarokat, hanem Gertrudist is tőlük. A király azonban oda van Halicsban fejedelemséget szerezni fiának, Kálmánnak. A darab szereplői szerint Halics megszerzését a királyné szorgalmazta. Endre befolyásolható lenne? Gyenge akarátú király? Ezt leplezné azzal, hogy nem sír? Helyzetéből következne habozása? Ezért nem büntet? Hagyja Szent István módjára, hogy más éljen a megtorlással?

Figyeljünk csak az utolsó mondatára: „Hogy illy nemes Szivekkel egybe / férkezni nem tudtál Gertrudisom!!!” Szavaival a toleranciára utal. Mondhatjuk, hosszú az út idáig. Am már színrelépésének tizedik mondatában megfogalmazza annak az emberséges uralkodónak az eszményét, aki csak az alattvalóiért él: „Éppen akkor sírhat egyj / Szegény, midőn királya; 's a' Király / nem láttya azt meg a' könnyek miatt. — —” (Milyen ismerős ez az uralkodókép a 18. századból.)

Endre hosszú ideig birkózik e szerepkörrel: vállalása, hogy jó király legyen — viszont a konzolidációhoz bűnöst kell találnia, hiszen azt a nőt, akit szeret, aki hatalmának jelképe, meggyilkolták. Arról nem is beszélve, hogy a belső rendezéshez és összpontosításhoz külső okra van szükség. Bonyolulttá teszi a helyzetet, hogy úgy tűnik, Gertrudis kétszeresen is bűnös volt: mint magánember és mint királyné egyaránt vétkezett. Ehhez kapcsolódik az elszabaduló erőszak lehetősége, hiszen a királyi intézkedés hiánya miatt Petur és Bánk (csak?) házanépe lakott. Endre összeomlása akkor lenne teljes, ha mindkét vád visszavonhatatlanul igazolódna. A királynéi vétkeesség tényét elfogadva a peturi megtorlás büntudatot vált ki belőle: „Még azt akarják, hogy kivesssem itt' / a' Kedvesért való fájdalmat / szívemből, és egyj pártoson kesergjek! —” A másik vád félelmetesebb, mert a rejtőzködő magánembert zúzná össze (Bánknak is ez fáj): „Tépjétek el csak mind mellőllem azt, / a' mellyhez a' sors édesen ragaszt — / tépjétek! én is embernek születtem.” Melinda szavai, már csak afo-

rizmaszerűségük miatt is eljuthattak mindenkire, hiszen nem négy szemközt vádolta meg Gertrudist: „testvéri indulatból / egy szennytelen Nyoszolyának eltörése / végett, Király-házban bordélyt nyitottál.” Ezt ugyan még foghatnák a hagyományos elme igazságtalanságának, ha nem lett volna közismert Gertrudis álláspontja: „Magam készíték útát; / mivel beteg Testvérem' megvidámítása / volt Készítőtöm; nem tiltottam soha / tölled szerelmet! vidámság, öröm, / minden csak a' szolgálatodra volt...” A kimond(hat)atlan vádat (mert csak egy boldog szájából hangozhat el), mert Bánk sem igazolja, Myska szavai verik vissza. Nem véletlen, hogy a hatalomban megingott király milyen mohón kap rajta: „Ártatlan ő! ártatlan áldozat! — / Mindent bocsáss meg vérző szív, csak ezt / ne hagyj magadtól elrabolni.” Először a magánembernek kell elrendeznie a megváltozott körülményeket úgy, hogy visszamenőleg is fölmentést találjon a választott társ, azaz saját tetteire.

S innen már szabadon folyik a király kegyelme, amelyet erősít Bánk magánemberi gyötrelmének látványa, s a hívek: Myska, Solom tanácsa. Gertrudis halott, de személyes gyalázat nem tapad nevéhez (Izidóra nem ismeri föl ennek jelentőségét) — most már a magyarokat kell biztosítani. A polgárháború lehetősége megszűnt, a megtorlásra nem épülhet a jövő — ezt látja be az uralkodó: „előbb mintsem Magyar Hazánk — / előbb esett el méltán a' Királyné!” (Nem hitvesem, nem Gertrudisom!) A személyes bosszú elmaradásával a király balsorsa fölé magasodik, immár valóban imponálóan és joggal mondhatja ki: „Magyarok! igen jól esmérem — szeretnek, / enyimek!”

Lehet, hogy időnként ingadozónak, volt, hogy a helyzet foglyának tűnt, de a végkifejlet Endréje biztosíték arra, hogy az elviselhetetlen helyzet nem fog még egyszer bekövetkezni. Az ország érdeke előbbre való, mint a személyes sérelem — a példaadó Endre elragadja Bánktól a figyelmet, a hazafiúi lojalitás elnyomja a rokonszenv és a szánalom érzését — furcsa kettősséget adva ezzel a befejezésnek.

Bánk tragikumája

*„Egy Magyar' becsületével
rogy-le két Ház' drága
földi boldogsága. — —”*

Az ajánlás a shakespeare-i tragédiák szellemének megfelelően röviden előlegezi a témát; így eszerint e mű nem lenne több egy szomorújátéknál. Az utalás világos: Bánk becsületével a saját és a királyi ház üdve enyészik el. A szentimentalizmus hatása, jelenléte kétségtelen.

Egyes vélemények szerint a szerzőnek e műve tekinthető az elsőnek (Katoná maga is ezt írta: „ez' első szülöttemet” — ha ugyan nem a nyomtatottságra gondolt), s az első műveknek sokszor zsúfolt a cselekménye. Nem kívánom Arany, Czimer, Gyulai, Hont és mások dramaturgiai következtetéseit megismételni, csak azt vizsgálom: bűnös-e, bűnhődik-e Bánk.

Kell, hogy bűnhődjön, mert megszegte világa törvényeit: kezét emelt a gyengébbre, a nőre, a királynéjára — embert ölt. Bűnösnek tartja magát Bánk? Lehetne hozni a példákat: „ni — reszket a' Bosszú álló”, „ki! a' Tető mindjárt rám szakad.” Am az 5. szakaszban szavainak utalásaiból nem ez derül ki: „Vereslik is még vére rajta”, „elkellett neki / akár miképp' is esni”, „megtetted volna rajta áldozatját” (ti. más is). Sőt kétszer szinte hivalkodóan szó szerint

ismételve jelenti ki: „csak én öltem meg a' Királynét!” Bár ezt Petur védelmében mondja, de öntudattal, lelkiismeret-furdalás nélkül. A király érzi, látja, hogy Bánk oldalán az igazság: „Jobban remeg / előtte minden; mint előttem.” Igaz, Bánk kétszer is meginnog („Petur engem átkozott alattomos / gyilkosnak —”, „Orozva?!”), de méltóságából, tekintélyéből nem veszít.

Sötér 1970-es tanulmányában Arany művére építve a kard szerepére hívja föl a figyelmet. Motivumelemzéséből látjuk, hogy a kard, a nemesség és a hivatal jelvénye végig Bánk keze ügyében van (de nem ezzel öli!), csak akkor veszíti el, amikor Melinda éneke fölhangzik. Mindeddig oszlopmódra állott, most lerogyik: „Melinda, serkenyj fel; / ... / — nem ezt akartam én, — / nem ezt!”

Hagyjuk figyelmen kívül a szentimentális, preromantikus kellékeket, a részletező (és végrehajthatatlan) színi utasításokat, a bombasztikus kifejezéseket, a szenvedélyek, indulatok érzékeltetésének minden zavaros eszközét! A tisztán fogalmazó Bánkra figyeljünk csupán!

„Az Ég siket fájdalomaimra —”: ezzel indul a helyzetértékelés; a sirámok helyébe az önvád és az önitélet lép. „vég-semmiség az én ítéletem —”, azaz a semmibe taszított egén ráébred nyomorúságára. (Magányos hős lenne?) A magányraitélttség fölfedezése — ez a büntetése. Mert nem tudott Melindára vigyázni? Mert nem tudott Peturékkal együtt haladni? Mert nem tudott a Tiborcok apja lenni? Vagy mert nem tudta az országos méltóságot és a banki becsületet az udvaronci hűséggel és a gertrudisi etikával összeegyeztetni? „az Isten engem' büntetésre nem / tart érdemesnek” — a szerző itt ellentmondásba kerül, hiszen korábban maga Bánk mondta: „... Midőn ti leg- / először, Aszszonyom, Hazánkba jöttetek, / a' békességnek édes Istene / Pannóniára monda akkoron / egyj átkot, és a' Romlás-angyala / mormogta rá az áment.” Az lenne a logikus, hogy Bánk mintegy isteni sugallatra (és az evilági erőktől támogatva) semmisítené meg ezen átok előidézőjét. Miért a súlyos ítélet? Mert isteni szerepkörbe lépett? Nem tudjuk. Elgondolkodtató, hogy Isten csak Káint nem büntette meg.

Megbánta-e Bánk Gertrudis megölését? Szavai válaszolnak: „... elkellett neki / akár miképp' is esni, hogy Hazánk / ne essen el polgári háborúban!” Valóban, hiszen a lázadás már elkezdődött: a békételenek Petur vezetésével kiszabadították Mikhált, semlegesítették a testőrséget, és jelszavuk: „Az egész nemzet kiírtsátok” arra utal, hogy a palota, a székhely, az ország éppen abba a polgárháborúba sodródik, amelynek a képével korábban Bánk „leszerelte” a pártütöket.

Bánknak egyszer már sikerült visszaállítania a meghasonlás előtti állapotot: „... ilyen győzedelmet / mint Bánk neked nyertt most, nem nyersz soha!” Volt ugyan egy pillanata a kételkedésnek: „... Melinda!... a Haza! / ... / a' párt ütés kiáltoz, a' szerelmem / tartóztat... / ... / Két Fátyolt szakasztok el: / Hazámról és Becsületemről”. Ottó mesterkedéseit ugyan nem tudja megghiúsítani, éppen a zendülést akadályozza meg, de a magánéleti sérelmének feloldásáig eljut. Az a kérdés, hogyan?

Mert ama nap reggelén Melindát hazugsággal vádolja, becstelennek mondja, sőt azt állítja: „Ottó, 's Melinda, egyaránt örültek!” Ehhez társul Soma megátkozása és Melinda végső magára hagyása: „Menj, menj, hová a' Történet hiszen! — —” Mi történik ezután? Nem ő megy, Tiborcot küldi Melinda után. Az összeesküvőkkel nem találkozik, hiába volt a kérése: „Ne mennyetek széjjel mindjárt Barátim, / hogy megtaláljalak, ha hogy talán / lehetne szükség rátok —”, mert akkor nem hagynák ki őt a délutáni akciójukból (sőt éppen a

cselekvők kapkodása abból fakad, hogy nincsen köztük, nem is tudják, hol van, mit csinál, különben hivatkoznának rá). Mit csinál Bánk reggeltől „nap-estig”? Katona ezzel adós marad. Nem ismerjük a lelki folyamat vagy a cselekvés álmóságait, csak a végeredményt: az a Bánk, akit a szerző így mutat be: „Nemes Méltóság; mindenben gyanakodó tekintet; fojtott tűz, mely minden pillanatban kitörni láttatik, és minden környülállás azt árúlja el, hogy mindenkor nagyobb indulat dühösködik belőlről” — ez a Bánk a reggeliek után helyreállítja és megerősíti a kapcsolatát Melindával: „Menj, menj, Melinda, ezen becsületes / Parasztal, és ne szégyeld el magad’ — / ... / a’ Nap elnyugtával az / örvendezők is elnyügödnak / ... / Köszönts helyettem ősi / váram’ — *vezessen békével szerelmem!*” (Kiemelések tőlem — Á. K.)

Bánk tehát az ország bajait orvosló beavatkozásához a magánélet visszatért harmóniájából merít erőt, nem pedig a magánsérelem váltja ki a bosszút, hiszen akkor Ottót kellene megölnie. Mi hát a vétsége, amelyért büntetés jár, amelyért Melinda elvesztése a megtorlás, amelynek nagyságához képest „a’ büntetés már ennek irgalom.”.

Tegyünk ellenpróbát! Mi lett volna a jó megoldás? A békétlenek segítségével és a közjogi hatalmával élve házi őrizetbe venni az udvart, majd üzeni a királynak, rendezze az ügyeket. Hogy is mondja Bánk: „El, a’ Királyhoz — a’ Császárhoz — a’ / Pápához elmegyek...” — de *nem a magánsérelemmel!* Biberachnak nincs igaza, mert lehet, hogy a nagy Német-Római Szent Birodalomban „előbb feláldoznak tíz Bánkot is”, de a Magyar Királyságban Bánk a nádor, s ezt a méltóságot respektálják a magyar királyok. Arról nem is beszélve, hogy „Árpád’ és Bor’ vére közt / folyó dologban Bíró csak Magyar / Ország lehet.” Vagy egy másik út: ugyan mi vagy ki akadályozhatná meg abban, hogy a szomszédos Halics gyakorlatával élve lemészároltassa az egész udvart, és magát vagy bábját ültesse a trónra?

A szélsőséges megoldások fölviillantásával nem a történeti tényektől elszakadni nem merő szerzőt hibáztatom, hanem csak azt szeretném érzékeltetni, hogy itt is az ősi, ógörög tragédiaelv érvényesül. A mértéktelenség, a mértékek eltévesztése lesz a tudatosan cselekedni akaró hős vétke. Hiába csillan meg a lehetséges legbékésebb út képe, a szenvedélyeitől elsodort államférfi a pártütők megbékítése után boldogsága vesztén felindulva belegabalyodik korlátozott szabadságának hálójába, és csak erőszakkal tudja a nagyobbik rosszat elhárítani. A kisebbik rossznak, még ha önvédelem is az (Bánk tudja, hogy nem), megvan a folyománya: az erőszak elszabadul. Gertrudis halott, a jóbarát Petur ártatlan házanépével együtt lemészárolva, meggyalázva, sőt saját rokonsága is elpusztul, Melindával együtt. Lesz-e, aki ezt meg tudja állítani?

A hős elhibázott egy fontos döntést, amelyet korábban kisebb méretekben helyesen oldott meg. Sőt, felmerült az a jó megoldás is (Petur és Bánk szavaiban), amely megoldhatta volna a bonyolult helyzetet. Innen már nincs menekvés. Nem állhat a haza megmentőjének pózába sem, mert tudja: tette nem feddhetetlen. A visszavonuláshoz vagy a vállalható mártíromsághoz pedig hiányzik a már újjákovácsolt házastársi, szerelmi kapcsolat. Ahogy a királynak félre kell tennie magánemberi érzéseit, úgy kellett volna tisztségviselőjének, követőjének, hívének, *alteregőjének* is tennie. A kialakult politikai válság megoldója a király lesz. Bánkot mégsem alázza meg a vesztesége, nem retenti a büntetése, hiszen ezek még jobban kiemelik jó szándékát, lelki nemességét, em-

beri értékeit. Bánk, az esendő hibázik és bukik, bukása megrázó, ám a darab zárása mégis reményt keltő: az erkölcsi világrend, a politika egyensúlya, a társadalmi béke helyreállt újabb erőszak nélkül.

Az értelmezés szabadságáról

„Vedd kegyessen...”

Létezik-e egyetlen igaz olvasat? Rögzíthető-e a tananyagban egyetlen értelmezés? És kettő? három...? Minden évfolyamnak más az élménye, minden újraolvasás tükrözi: magunk is változtunk. Sziszifuszi munka lenne a műelemzés, ha nem tudnánk: a kő nem ugyanoda gurul vissza.

Ha dédelgetett álmaim megvalósulnának, akkor a diákokban kialakulna az a játékos hajlam, amely őket arra készítetné, hogy tanuljanak meg részleteket az olvasmányaikból, és játsszák el azokat. A drámai játéknál nincs jobb alkalom a tanulásra. A tanári segítség szükségszerűen többet jelentene, s a játszók jelleme, egyénisége is gazdagodna.

A mű elfogadtatásához jogosult minden kísérlet, ám azt többnek tartani ennél, ahhoz művész-polihisztor-váteszi öntudat kell, s bátorság így írni: „átigazították: ők ketten a Bánk bánt. Katona József és Illyés Gyula! Föloldották vak disszonanciáit, kiégették gyötrelmes homályfonadékait a lángelme-műnek, tették az emberségben magyarabbá, a magyar tudat-múltat az emberiség általánosított (!) tudatává!” (Juhász Ferenc, 1976.)

Nem feltétlenül jobb a mű, ha nézhetőbb, ha játszhatóbb. Nem a *Bánk bán* nehezen értelmezhető világának értelmessé „világításával” oldható/oldódna meg a kötelezővé tett mű befogadási problémája, hanem az oktatási rendszer átalakításával, olyanná tételével, amely kellő időt biztosít annak a néhány kiválasztott műnek.

A zárókép

„Nem dül a rút viszály
Országunk élni fog...”

Az idézet ugyan a *Hunyadi László*-ban elhangzó kardal szövegének részlete, de méltán énekelhetnék ebben az operában is. Érdekes, hogy a szöveggönyv sokkal erősebben épít a morális szálra, mint az eredeti mű (a keletkezés ideje!), viszont a zeneanyag, a rendezés többnyire a nemzeti (közjogi) szálát erősíti. Ez lenne a megoldás? Gondoljunk csak arra, hogy Verdi a risorgimento zenei kifejezőjévé merevedhetett a köztudatban. Az opera hatalmas tablói, a nagyvonalúan vázolt jellemek, a látványos tánc- és tömegjelenetek olyan kort idéznek, amelynek óriásokra volt szüksége. Valljuk be: bennünk is él ez a vágy.

Az opera nem azonos a drámával. A *Bánk bán* nem a Kisfaludy- vagy a Jókai-darabok társa. Méretei, arányai eltérőek, távlatai mások. Igaz, előadásai, különösen az operaváltozatái ünnepszamba mentek mindig — nem is képzelhető el olyan esztendő, amikor ne hangzanának el Katona szavai, évfordulóra való tekintet nélkül. Azonban tudunk-e olyan előadásról, amelynek során harmóniába olvadt volna Katona szövege, a rendező elgondolása a kritika és a közönség igényével? S ez a harmóniahiány jelez valamit. Számomra azt, hogy a mű minden szépsége és megkomponáltsága dacára nem tökéletes. Eppen az

Arany említette tudatosságából következtethetünk arra, hogy ez szándékos szerkesztés következménye. Már a Bárány a *Rostában* is felfigyelt ilyen elemekre. Nem tartom lehetetlennek, hogy az átdolgozó volt-aktornak eszébe juthatott egy másik Shakespeare-tragédia, amely prológjának szellemében nyitva hagyta nekünk a művet, a kései maradékoknak legyen hol bolyongniuk. Ám ha ez így nem is áll, az idézet mégis ide kerül, legalább a töprengés méltó befejezéséül:

*„Kérünk, hibákra most ne nézz!
Így lesz az is, mi csonka még: egész.”*

CSICSERY-RÓNAI ISTVÁN

Hét végzetes nap

TELEKI PÁL DRAMÁJÁNAK
UTOLSÓ FELVONÁSA

1941 március—áprilisában a magyar társadalom tájékozottabb része lélegzet-visszafojtva figyelte azt a küzdelmet, amelyet Teleki Pál miniszterelnök folytatott a német kolosszus ellen. Ennek a válságnak valódi története magyarul még nem jelent meg. Teleki halálának leghitelesebb leírása C. A. Macartney oxfordi történész hatalmas művében, az „October Fifteenth”-ben található. Mind otthon, mind az emigrációban különböző mértékű elfogultságot tapasztalhatunk a háború alatti magyar politika tárgyalásánál. A skót történész, még ha sokan túl konzervatívnak tartják is, a legelfogulatlanabb és legilletékeesebb szakértője a kornak. A válság után Budapesten járt, és minden szereplőt részletesen kikérdezett. Ítéleteiben éppúgy távol tartotta magát a magyar nacionalista állásponttól, mint hazája hivatalos politikájától.

*

A magyar történelem jelentős állomása 1940. december 12., amikor a Teleki Pál miniszterelnök által semlegességi politikája betetőzésének szánt magyar—jugoszláv örökbarátsági szerződés aláírására került sor. (Az „örökbarátsági” jelzőt egyébként a jugoszlávok kívánták belevenni, a bolgár—jugoszláv szerződésből kölcsönözték.)

Jugoszlávia Franciaország veresége s Románia német megszállása után, és Olaszország meg Bulgária ellenséges magatartása folytán diplomáciailag elszigetelődött. Így örömmel vette, amikor magyar részről megindították a közeledést.

„Ablak Nyugat felé” volt a magyar külpolitika jelszava, s Csáky István külügyminiszter Bakách-Bessenyei György belgrádi követünknek meg is mondta: reméli, hogy Pál régensherceg nyugati kapcsolatait Magyarország javára tudja fordítani. A Trianonban elvesztett Délvidék részleges visszaszerzése szerepelt ugyan a kormány elképzelésében, sőt a tárgyalásokon is, de a jugoszláv belpolitikai helyzetre való tekintettel a problémát a háború utánra halasztották. Ugyanezen okból a horvátokkal szemben is rendkívül tartózkodó álláspont-